

Fransız İhtilali ve Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşu

Cahit KÜLEKÇİ*

Özet: Ermeniler, Osmanlı Devleti'nde yaşayan etnik unsurlardan sadece bir tanesidir. Osmanlı Devleti, insan hak ve hürriyetleri bağlamında sınırları içinde yaşayan tüm milletlere olduğu gibi Ermenilere de aynı mesafede yaklaşmıştır. Bu anlamda Ermeniler de devletin hemen her kademesinde görev alabilmişler, hatta neredeyse Türklere ayırt edilemez hale gelmişlerdir. Ancak özellikle XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti ile Ermeniler, toplumsal olmasa da siyasî düzlemde karşı karşıya gelmiş, bunda da Ermeni milliyetçiliği fikri önemli rol oynamıştır. Çalışmamızın da ele aldığı hususlar, Ermeniler arasında hızla yayılacak olan milliyetçilik fikrinin ortaya çıkışına zemin hazırlayan faktörlerdir. Nitekim çalışmamızda Ermeni milliyetçiliğinin doğuşuna zemin hazırlayan olaylar izah edilmeye çalışılırken Fransız İhtilali çalışmanın merkezine konmuş, ihtilalin yanı sıra diğer faktörlere de özellikle dikkat çekilmiştir. Zira Ermeni milliyetçiliğinin doğuşunda Fransız İhtilali'nin rolü, diğer faktörlere nazaran daha kısıtlıdır. Başka bir ifadeyle aslında ihtilalden çok daha önce Ermeniler arasında milliyetçilik fikirleri yayılmaya başlamış, belki ihtilal ancak bu yayılmaya katkı sağlamıştır. Dört bölümden oluşan çalışmamızda Osmanlı arşiv belgelerinden faydalanıldığı gibi modern dönem çalışmalarından da istifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ermeni, Fransa, ihtilal, Venedik, Mığhitarist.

Abstract: "French Revolution and the Rise of Armenian Nationalism" - Armenians, living in the Ottoman Empire, is just one of the ethnic elements. The Ottoman Empire was tolerant approached the Armenians as well as other ethnic folks. In this context Armenians took part in the Ottoman bureaucracy and Armenians have become indistinguishable from Turks. But especially at the XIX. Century, Ottoman Empire and Armenians, have confronted only in the political issues not in the social field. In our article is discussed the rise of Armenian nationalist ideas and spread of these ideas. In this study French Revolution is highlighted but has been pointed to other factors. Because the role of French Revolution about the emergence of Armenian nationalism less than other factors. In other words the Armenian nationalist ideas earlier emerged before French Revolution and began to spread, may be French Revolution contributed this spread. This article is composed of four parts and in this article have been utilized Ottoman archive documents with modern works.

Keywords: Armenian, French, revolution, Venice, Mekkharist.

* Yrd.Doç.Dr., İnönü Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin siyasî mekanizmasında ferdin ya da zümrelerin millî- etnik kökeni, devletin dini algılama biçimine, örfüne, yaşayışına, hukukuna paralel olarak belirli alanlarda, kısmen de olsa dikkate alınmıştır.¹ Bununla birlikte devletin hâkim olduğu bölgelerde egemenliğinin süreklilik kazanması, öncelikle fethedilen yörelerde yaşayan insanların hakları,² devlet tarafından uygulanması sağlanan hukuk kurallarıyla³ güvence altında olmasından kaynaklanıyordu. Bu durum aynı zamanda mezkûr bölgelerde yaşayan insanlara devlet kademesinde iş imkânı da sağlıyor hatta bazı durumlarda farklı etnik kökene mensup tebea Osmanlı egemenlik aygıtının en üst düzey mensupları arasına yükselme gibi bir imkânı elde ediyordu. Böylelikle Osmanlı'nın merkezî devlet mekanizması, çok uluslu olmanın getirebileceği zararları da en aza indirgemiş oluyordu.⁴ Belki de sadece bu yönüyle Osmanlı Devleti'nde ırkî esaslara dayalı, asabiyyete ma'tuf, devlet karşıtı, organize olan toplumsal olaylara sık sık rastlanılmıyordu. Zira Osmanlı, örneğin Balkanlar'da idarelerine aldıkları yerli unsurların din ve vicdan hürriyetine müdahale etmedikleri gibi onları her türlü baskıdan kurtaran bir anlayışı temsil ediyordu.⁵

¹ Osmanlı Devleti'nde yaşayan her gayr-ı müslim tebea veya zümrenin canları, malları, statüleri gereği devletin koruması altındaydı. Kaldı ki bu durum Müslüman devletlerin tamamında uygulanması zarurî olan bir husustu. Gayr-ı müslimler Müslümanların hâkimiyetleri altında, emniyet içinde yaşamaları karşılığında ise devlete çeşitli isimler altında, belirli miktarlarda vergi öderlerdi ve vergilerin oranları kişinin ödeme gücüne bağlı olarak şekillendirilirdi. Geniş bilgi için bkz. Mustafa Fayda, 'Hz. Ömer ve Ticaret Malları Vergisi Veya Uşûr', *Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1981, c. XXV, s. 169- 178.

² İslam fetihlerinin süreklilik arz etmesi, Müslümanların fetih politikalarına bağlı olarak gelişmiştir. Özellikle istilâcı bir anlayışla hareket etmeyen asıl olarak tebliğ faaliyetlerine ağırlık veren Müslümanların, fethettikleri bölgelerin halkına sağlamış oldukları huzur ortamının bu gelişime ciddi katkılar sağladığı açıktır. İslam fetihlerinin hususiyetleri için bkz. Mehmet Özdemir, 'Fetih- Tebliğ İlişkisi', *TDV Kutlu Doğum 2003 Hz. Peygamber'in Tebliğ Metodu Işığında İslam'ın Güncel Sorunu Sempozyumu*, Ankara 2006, 89-96.

³ Konuyla ilgili en modern örnekler elbette Osmanlı Devleti'nin uygulamalarında görülmektedir. Bkz. Pehlül Düzenli, 'Osmanlı Fetvâ Mecmuaları Işığında İstanbul'da Gayr-ı Müslimlerin Problemleri', *Dinsel ve Kültürel Farklılıkların Bir Arada Yaşama Tecrübesi: İstanbul Tecrübesi Sempozyumu*, İstanbul 2010, s. 203- 220.

⁴ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam, Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, Çevr: Elif Kılıç, İstanbul 2005, s. 45.

⁵ Osmanlılar, idareleri altında bulunan gayr-ı müslim vatandaşların dinî hak ve hürriyetlerini koruma hususunda titizlikle hareket ediyorlardı. Bizzat kendi dindaşları olan Hıristiyanlar'ın sıklıkla mezhebî taassuptan doğan baskıları da Osmanlı'nın bu siyaseti sayesinde engellenmiş oluyordu. Kısacası Hıristiyanlar ya da Yahudiler, sair inanca mensup insanlar, inandıkları gibi yaşama hürriyetlerine Müslüman idareciler sayesinde kavuşmuş oluyor-

Merkezî devletçilik anlayışının sınırlandırılmasıyla birlikte, devlet içinde yaşanması muhtemel etnik köken sorunlarının en aza çekilmesi bir tarafa, ülke ve ulusallık kavramlarının Osmanlı deneyiminde Avrupa'daki modellerin öngördüğü biçimde bir araya gelmemiş olması da Osmanlı'yı bulunduğu coğrafyanın lideri konumuna getiren en önemli faktördü.⁶

Elbette bu durumu sadece yerel unsurlara karşı sergilenen tavra bağlı olarak nitelenmek gerçeği tam olarak yansıtmayacaktır. Zira Osmanlı aynı zamanda çevresinde, hatta Fransa gibi coğrafi olarak nispeten kendisinden daha uzak bölgelerde bulunan siyasî birliklere de güven vermekteydi. Vâkıa Osmanlı Devleti ile Fransa arasındaki siyasî ilişkiler, oldukça geç bir dönemde, XVI. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra kurulmaya başlamıştı. İlişkilerin başlamasının bu derece geç bir döneme tekâbülmemesi, hem bölgesel hem de dinî anlamda iki devletin, bahsi geçtiği üzere, birbirinden coğrafi açıdan uzaklığı gösterilmekteydi. Şu var ki, kendilerini Katolik dünyasının koruyucusu olarak nitelendiren Fransa, Haçlı Seferleri'nin (1096- 1291) sonuçsuz kalmasını tâkiben Müslümanların Avrupa'da ilerleyişini her zaman endişe ile karşılamış ancak İngiltere ile olan Yüz Yıl Savaşı (1337- 1453)⁷ nedeniyle Osmanlı Devleti'ne karşı ciddi bir taarruza teşebbüs edememişti. Her ne kadar XVI. yüzyılın ilk çeyreğinden önce Osmanlı Devleti ve Fransa Niğbolu Savaşı'nda (1396) karşı karşıya gelmişse de⁸ Fransa, adı geçen savaşta 6.000 askeriyle sadece bir müttefik devlet olarak var olmuş, en azından bu olay nedeniyle devletlerarası ciddi bir münasebetin varlığından bahsedilememiştir. Bu yüzden Fransa'nın 1519 yılından sonra İspanya, İtalya, Almanya gibi bulunduğu bölgedeki devletlerle girişmiş olduğu siyasî mücadeleler esnasında Osmanlı Devleti'nden yardım talep etmesi ve Osmanlı padişahı Kânûnî Sultan Süleyman'ın da bu talebe olumlu cevap vermesi, Osmanlı- Fransız münasebetlerinin başlangıcına tesadüf etmektedir.⁹

1519 yılında, İspanya'da yapılan imparatorluk seçimlerini genç Charles Quint'in (1500- 1558) kazanması ve onun çeşitli yollarla Fransa'nın kuzeyindeki

du. Geniş bilgi için bkz. Ziya Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 2003, s. 62, 63, 64 vd.

⁶ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si*, İstanbul 2004, s. 56.

⁷ Fransa ve İngiltere'nin orduları, adı geçen savaşlarda son derece yıpranmış bu yüzden İstanbul'un Türkler tarafından fethedilmesinde dahi dindaşlarına yardım edememişlerdir. Bkz. Selahaddin Tansel, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed' in Siyasî ve Askerî Faaliyeti*, Ankara 1985, s. 13.

⁸ Adnan Şişman, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, İstanbul 2006, s. 97, 98 vd.

⁹ İsmail Soysal, *Fransız İhtilali ve Türk- Fransız Diplomasî Münasebetleri*, Ankara 1999, s. 1-7.

topraklarla İspanya'nın Amerika'daki sömürgelerini elde etmesi Fransa için tehlike arz etmişti. Fransa, yeni seçilen İspanya imparatoru Quint'in baskıcı siyaseti altında ezilme tehlikesi ile karşı karşıya kalmış, aynı zamanda Fransa'nın İtalya üzerindeki hâkimiyet emelleri de yok olmaya yüz tutmuştu. Bahsi geçen yıllarda Osmanlı Devleti'nin de Balkanlar'daki hâkimiyeti göz önüne alındığında Quint'in emperyalist siyaseti, Fransa ile Osmanlı arasındaki yakınlaşmayı da beraberinde getireceği açıktı. Çünkü hem Osmanlı'nın Balkanlar'daki toprakları tehdit altındaydı hem de Fransa'nın kendi bulunduğu bölgedeki hâkimiyeti zedelenmekteydi. Söz konusu yakınlaşma Quint'e karşı Fransa'nın denge kurma gereksiniminden doğmuş, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi yardım talebi de bu ülkeden gelmişti.¹⁰

Gerek bu yakınlaşma ve gerekse bu yakınlaşmadan sonra Osmanlı Devleti'nin Fransa'ya 1536 yılında tanıdığı kapitülasyonlar,¹¹ sonraki yüzyılda da iki devletin siyasî açıdan bazı konularda, yoğun bir şekilde ortak hareket etmesini netice vermişti. Örneğin XVII. yüzyıldaki siyasî hâdiselerden Kandiye Kuşatması'nda, Avusturya- Osmanlı Savaşları'nda, Saint- Gothard Savaşı'nda daha da ilginç 1699 Karlofça Anlaşması'nın imzalanmasında Fransa etkin rol üstlenmişti.¹²

Fransız İhtilali'nin gerçekleştiği XVIII. yüzyıl siyasî yakınlaşmaların, güç dengeleri açısından tersine döndüğü dönem olarak görülmektedir. 1739'da Osmanlı'nın Avusturya ve Rusya ile Belgrad Barış Anlaşması'nda Fransa, Osmanlı'nın nispeten daha müspet bir anlaşma yapmasını sağlamış, hatta anlaşma Fransa tarafından teminat altına alınmıştı. Bu kez Osmanlı Devleti Fransa'ya teşekkür etmek, Rusya'nın anlaşma hükümlerine riayetini temin ve gerekirse müdahalesini istemek üzere 1741 senesinde Mehmet Paşa'yı büyükelçi olarak Paris'e yollamıştı. Hâkezâ bu yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı- Fransa diplomatik ilişkileri sürekli biçimde dostâneliğini korumuştur.¹³

Dört bölümden oluşturduğumuz çalışmamızda öncelikle Fransız İhtilali'ni gerekli kılan faktörleri ana hatları ile ortaya koyarak, ihtilalin fikrî temelini izah etmeye çalışacak, buna bağlı olarak da ihtilalin Osmanlı Devleti'nde nasıl

¹⁰ Zeki Arkan, 'Cumhuriyet İdeolojisi ve 1536 Kapitülasyonları', VII. Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi, Editör: Nurhan Abacı, Bursa 1998, s. 149.

¹¹ Edhem Eldem, 'Capitulation And Western Trade', *The Cambridge History Of Turkey*, UK Cambridge 2006, s. 292, 293.

¹² Engin Deniz Akarlı, *Osmanlılarda ve Avrupa'da Çağdaş Kültürün Oluşumu*, XVI-XVIII. Yüzyıllar, İstanbul 1986, s. 157.

¹³ Soysal, *a.g.e.*, s. 22.

bir etkiye sahip olduğunu ya da olmadığını beyan edeceğiz. Ermeniler de dâhil olmak üzere Osmanlı Devleti'nde yaşayan etnik unsurların, ihtilal karşısındaki reflekslerinin ele alındığı üçüncü bölümde bu reflekslerin içeriği daha sağlıklı biçimde ortaya konacak, son bölümde ise Ermeni milliyetçiliğine ilişkin söylemlerin ana karakterleri tanımlanmış olacaktır.

1. İhtilal

İlk kez XIV. yüzyılın başlarında oluşturulduğu ifade edilen ve Fransa'nın millî meclisi olarak kabul gören *Etats Généraux*, 1789 yılında mâlî yapının ıslâhı için toplanmış, soylular, râhipler ile halk temsilcileri arasında çıkan sorunlar giderilemediğinden kral XVI. Lui meclisin feshini talep etmişti.¹⁴ Ancak bu talep de halk tarafından kabul görmemiş, mâlî alanda yaşanan sıkıntılar kısa zaman içinde bir halk ihtilaline sürüklenmişti. Halk tarafından başlatılan ihtilal hareketinin bilhassa çok uluslu devletler nezdinde ciddi sonuçlar doğuracağı öngörülmekteydi¹⁵ ve bu ihtilal Avrupa'nın bozulan siyasî ve kültürel istikrarının da göstergesi sayılacaktı.¹⁶

5 Mayıs 1789'da toplanan mecliste ilk olarak halkın karşı karşıya kaldığı ekonomik karmaşaların tartışılması beklenirken, meclisteki oy verme sistemi üzerinde yapılan tartışmalar esasında meclisin otoritesini sarsan bir durum olarak öne çıkmıştı. Nitekim asiller ve ruhbanların oyları iki, halkın oyu bir olarak kabul görmüştü ve bu durum 17 Haziran 1789'da halkın teşebbüsüyle kurulan 'Millî Meclis'in de mantığını oluşturmuştu. Şu halde Fransız devrimini gerçekleştirdiği söylenen halkın aslında sadece ekonomik buhranlarla değil, toplumda derin ayrılıklara sebep olan sınıfsal farklılıklara tepki verdiğinin söylenmesi daha doğru olacaktır.¹⁷

¹⁴ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *Fransız İhtilali ve Tanzimat*, İstanbul 1942, s. 28, 29.

¹⁵ Fahir H. Armaoğlu, *Siyasî Tarih*, Ankara 1973, s. 1.

¹⁶ Siyasî istikrarın bozulmasına paralel olarak kültürel bozulmanın ipuçlarını, ihtilalden kısa bir süre önce vefat eden J. J. Rousseau'nun 'İtiraflar' isimli eserinden anlamak mümkündür. İhtilalden sonra yeni toplumun oluşumunda da Rousseau'nun görüşleri rehber vazifesi görmüş olmalıdır. Nitekim o eserinde, kral çocuklarının dahi eğitimsizliklerinden bahsediyor hatta Fransa'dan sürülmeyi dahi göze alarak Fransız bürokratlarının şahsî menfaatleri doğrultusunda çalıştığına atıflarda bulunuyordu. Bu paralelde hem Rousseau'nun hem babasının zaman zaman Fransa dışında yaşamaya mecbur bırakılmasını da anlayabilmekteyiz. Bkz. Jean Jack Rousseau, *İtiraflar*, Çev: Kenan Somer, İstanbul 1975, s. 15, 17, 18 vd. Ayrıca bkz. Richard J. Evants, *Tarihin Savunusu*, Trc: Uygur Kocabaşoğlu, Ankara 1999, s. 24.

¹⁷ 17 Haziran'da toplanan bu meclisin toplantısı kralın baskısıyla kapatıldığından 20 Haziran'da başka bir yerde daha hararetli tartışmaların yaşandığı meclis oluşturulacaktı. Katı-

Öte yandan Fransa'da gerçekleştirilen bu ihtilalin sadece ekonomik faktörlerden ya da sınıfsal ayrımlardan kaynaklanmadığını düşünen Fransız müellifler de bulunmaktadır. Durumun daha çok romantik esaslarına dikkat çeken müelliflerden J. Michelet (1798- 1874) ihtilalin hak ve adaleti sağlması noktasında görüş beyan ederken kardeşliğe, insanın insana karşı olan sevgisine, karşılıklı vazifelerine de atıflarda bulunmuştur.¹⁸ Nitekim Fransa halkı genel itibarıyla millete ve namusuna düşkün bir millet olarak vasıflandırılmakta,¹⁹ sorunun ise bu vasıfların idarî unsurlar tarafından anlaşılmasından kaynaklandığı²⁰ düşünülmektedir. Devlet erkânının halkla olan bu kopukluğuna özgür olmayan Fransız basınının da katkı sağladığı açıkça görülmektedir. Şu halde Fransa'da gerçekleştirilen halk ayaklanmasında asıl giderilmesi beklenen sorun da bu olmalıdır. Başka bir ifadeyle Fransız devrimi sınıfsal ayrılıkları ortadan kaldırarak, devletle halk arasındaki bağlantının yeniden sağlanmasını öngörmekteydi. Vâkıa ihtilalin sosyal fikirlerini halk tabakalarına yaymaya, devrimi tamamlamak için fikirleri olgun bir hale getirme amacına yönelik kurulan 'Jakoben' halk kulüplerinden birisi kısa süre içinde Osmanlı Devleti'nde de açılacaktır.²¹

Fransa'da gerçekleşen devrimle birlikte Avrupa, insan hak ve hürriyetlerinin güvence altına alınması, aristokrat düzenin evrensel hukuk kurallarına aykırı olduğu, devlet ile halkın iç içe yaşaması gerektiği gibi konuların esasında bir devlet politikası haline gelmesi gerektiğini açıkça anlamıştır. Millet meclislerinin oluşmasından ve derebeylik sisteminin çökmesinden hemen sonra yayılmaya başlayan mezkûr söylemlerin Avrupalı devlet adamlarına yabancı gelmesi şaşırtıcı olmamalıdır.²² Ancak aynı durum Osmanlı Devleti için söz konusu edildiğinde durumun çok daha farklı bir düzlemde olduğu anlaşılmaktadır. Gerçi Avrupalı iktidarlar kudretli olmanın haklı olmakla eş değerliğini her zaman bilinçaltında saklı da tutmuşlardır.²³ Ancak yine de ihtilal ve sonrasında yayılan söylemler, oluşan hava pek çokları için müspet gelişmeler olarak değer-

limcilerden olan Tiers'in azimkâr tavrı asillerin bir kısmını, ruhbanların da büyük bir kısmını kendine iltihak ettirmiş ve 27 Haziran'da kral geri kalan imtiyazlıları da onlara katılmaya davet etmek zorunda kalmıştı. Böylelikle krala rağmen oluşturulan bu meclis 9 Temmuz 1789'da 'Kurucu Meclis (Assemblée Constituante)' olarak ilan edilecekti. Soysal, *a.g.e.*, s. 83.

¹⁸ Jules Michelet, *Fransız İhtilali Tarihi*, Çevr: Hamdi Varoğlu, İstanbul 1950, s. 10.

¹⁹ Mustafa Sabri Efendi, *Avrupa Risalesi*, Hız: Remzi Demir, Ankara 1996, s. 40- 43.

²⁰ A. Aulard, *Fransa İnkılâbının Siyasî Tarihi*, Trc: Nazım Poray, Ankara 1987, 1.

²¹ İ. Memduh Seydol, *Fransız İhtilalinin Dış ve İç Yüzü*, İstanbul 1950, s. 45.

²² Albert Sorel, *Avrupa ve Fransız İhtilali*, Trc: Nahid Sırrı Örik, İstanbul 1949, s. 3, 4.

²³ Seydol, *a.g.e.*, s. 23, 25.

lendirilmişse de, daha önce sözünü ettiğimiz ve iktidarlar sınıfı tarafından sürekli rahatsız edildiği bilinen, ihtilalden kısa süre önce ölen Rousseau çerçevesinde düşünenler bu türden hareketleri buhran olarak görmüşlerdir. Zira ihtilallerle halk, hakkını yanlış bir şekilde aramakta, problemlerin çözümünü çıkmaza sokmaktaydı.²⁴

Anlaşıldığına göre genelde Avrupa özelde Fransız idaresinin olduğu kadar devrimi gerçekleştiren halkın da kafası karışıktır. Lâkin bu karmaşaların Osmanlı devlet adamlarının ya da halkın zihninde yaşanması pek mümkün görünmemektedir. Pek çok siyasî sistemden oluşan Avrupa'nın ayrılıkçı düşüncelere sahip kitlelere ev sahipliği yapması son derece olağan gibi görülse de merkezî bir devlet geleneğine sahip Fransa'nın idarî anlayışındaki farklılığın bir türlü ictimâî alanda hissedilmemesi de devletin içinde oluşabilecek ayrılıkçı güçlerin doğuşuna zemin hazırlayacaktır.²⁵ Herhalde devrimin iktidarlar düzeyinde zihinsel karmaşalara sebep olması da bu gerçekliğe dayanmaktaydı.

2. İhtilal ve Osmanlı

Osmanlı Devleti, Avrupa'nın içinde bulunduğu durumla daha yoğun ve yakından ilgilenme fırsatını,²⁶ ihtilalin gerçekleştirildiği yılda tahta geçen ve 1808 yılına kadar da tahtta kalacak olan III. Selim zamanında bulmuştu.²⁷ Henüz şehzâdeliği sırasında başlatmış olduğu Avrupa ile münasebetini²⁸ tahta çıktığında da aynı kararlılıkla sürdüren III. Selim'in bu konuda ne kadar başarılı olacağı ya da başarılı olup olmayacağı esasında kendisinden önceki padişah I. Abdulhamit zamanında tecrübe edilmişti. Nitekim I. Abdulhamit (1774- 1789) zamanında gerçekleştirilen ve Avrupâîliği konusunda dahi tartışmalar olan düzenlemelerde padişahın etkin bir rol üstlenmediği de bilinmekteydi fakat yine de öngörülen dönüşümün, kısmen başarılı sonuçları hakkında bilgi verebilmekteydi.²⁹ Fakat ne bu bağlamda ne de Osmanlı Devleti'nde bundan sonra yapılacak olan dönüşümlerde ihtilalin izlerini aramak, Osmanlı'ya ihtilalden

²⁴ George R. Havens, *Fikirler Çağı*, Trc: Behzad K. Yeğen, İstanbul 1971, s. 405.

²⁵ Soysal, *a.g.e.*, s. 81- 83.

²⁶ Elbette Osmanlı Devleti'nin Avrupa ile olan ilişkileri bir anda başlamış değildir. Burada kastettiğimiz ihtilalin hemen öncesi ve sonrasındaki durumlardır. Ancak şunu da söylemeliyiz ki Osmanlı Devleti Avrupa ile daha önceki münasebetlerinde ne siyasî ne de kültürel anlamda bir etkileşime girmemişti. XVIII. ve XIX. yüzyılın diğer yüzyıllardan böyle bir farkı da bulunmaktadır.

²⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Perakende Arzuhal ve Journaller, 55/ 70.

²⁸ Stanford J. Shaw, *History Of Ottoman Empire And Modern Turkey*, USA 1976, s. 260.

²⁹ Fikret Sarıcaoğlu, *Sultan I. Abdulhamit*, İstanbul 2001, s. 189.

mülhem bir nizâm-ı devlet projesinin verildiğini söylemek iddiadan öteye geçmeyecektir.³⁰

Öncelikle şunu açıkça belirtmek gerekir ki, millî hasletlere paralel olarak Avrupa'da gelişen akımlar ve ihtilal yıllarında Fransa Osmanlı Devleti'ne, Osmanlı Devleti de Fransa'ya ilgisiz kalmıştır. Zira o sıralarda Rusya ile çatışma halinde olan Osmanlı Devleti, eski dostu Fransa'nın içinde bulunduğu hâl ile alakadar olmaya fırsat bulamamıştı.³¹ Bu ilgisizliğin tek sebebi de bu değildir. Osmanlı Devleti'nin Avrupa'da dâimî elçiliklerinin olmaması, Fransa ile bölgesel anlamda uzaklığı da bu duruma yol açmıştı. Kaldı ki Fransa'nın rejiminde meydana gelen değişiklikler, 1791 Fransa Anayasası ile kralın yetkilerinin meşrut yani meclisle kayda bağlanmış hale getirilmesi, hatta kralın azli, katli ile cumhuriyet sistemine geçilmesi dahi Osmanlı için endişe verici olmaktan uzaktı.³² Zira uzaktaki bir Hıristiyan devletinin siyasî, ictimâî bünyesindeki değiş-

³⁰ Esasında Osmanlı, XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Batılılaşma vasfında bir tür dönüşümün içine girmişti. Ancak bu dönüşümü sadece kültürümüze yabancılaşmak, aslımızdan uzaklaşmak olarak isimlendirmek mümkün değildir. Değişen güç dengeleri mucebince hareket etmeye çalışan devlet adamlarının, ki bunlar genelde bürokrat seviyesindedir, zaman zaman geleneksel yöntemleri terk etmesi, bunun yerine Batı'da denenmiş ve sonuç alınmış unsurlara yönelmesi kadar doğal bir şey yoktur. Kaldı ki Osmanlı devlet adamlarının XVIII. yüzyılın başlarından beri devletin Batılılar karşısındaki gerilemesi karşısında ulemânın herhangi bir ciddi tavır sergilememesini anlamlandırmak da mümkün değildir. Hatta ulemâda, Osmanlıların Batılılar karşısındaki gerilemesine mukâbil Batılıların sürekli gelişiminde olması hiçbir ilmi endişe uyandırmamıştır. Meselâ Avrupalıların gelişimlerinde müesseselerinin oynadığı rol düşünülmediği gibi geri kalmaya başlayışımızın müesseselerimizin bozukluğu ile olan münasebeti de gözetilememiştir. Dolayısıyla devletin geri kalma nedenleri tespit edilememiş, yapılması gereken ıslahatın ne olduğu, nasıl yapılması gerektiği hakkında tek satır yazı yazılmamış, yazdırılmamıştır. Bu yüzdendir ki XVIII. yüzyılın ana karakterini padişahların yapmaya çalıştığı ıslahatlar değil, vezirlerin bu konudaki çabaları oluşturmuştur. Geniş bilgi için bkz. Enver Ziya Karal, 'Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketi', *Tanzimat I*, İstanbul 1999, s. 16, 17, 18 vd. Fakat yine de Osmanlı devlet adamlarının, dünya siyaset sahnesinde neler olup- bittiğinden habersiz olduklarını söylemek de mümkün değildir. En azından Avrupalı devletlerin aralarındaki ilişkilerin takip edildiğini görebilmekteyiz. Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hatt-ı Hümayûn, 141/5857; Hatt-ı Hümayûn, 140/5823; Hatt-ı Hümayûn, 141/5855.

³¹ Ancak Fransa'nın bazı hususlardaki müracaatlarının Osmanlı devlet adamları tarafından dikkate alındığını da söylememiz gerekmektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet-Hariciye, 56/2789.

³² Fransız İhtilali ile ilgili yayınların Osmanlı Devleti'ne sokulmasını yasaklayan emirlerin varlığı, belki de söz konusu korkunun aslında az da olsa hissedildiğini göstermektedir. Gerçi söz konusu yasakların ihtilalden yaklaşık yüz yıl sonra söz konusu olması da değerlendirmelerden uzak tutulmamalıdır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maarif Nezareti- Mektubi Kalemî, 55/70. Ayrıca bkz. Yıldız- Askerî Maruzat, 135/74.

melerin, Osmanlı Devleti'ne doğrudan ve etkili biçimde tesir etme imkânı bulunmamaktaydı.³³ Ancak şu da var ki, Fransa'da meydana gereken bu halk hareketi, Avrupalı devletlerin ictimâî bünyesinde bir ihtilal psikolojisi oluşturmaya yetmişti. Zira Fransa dışında da ihtilale zemin hazırlayan fikirlere ihtiyaç duyanlar bulunmaktaydı. Demokrasi, eşitlik ve hürriyet gibi mutlak serbestiyeti çağrıştıran fikirler, Osmanlı Devleti'nde de dinleyici bulabilmekteydi.³⁴

Her ne kadar Osmanlı Devleti, bölgesel anlamda ihtilal merkezine uzak da olsa XVIII. yüzyılın başlarından itibaren dünya siyasetinde süregelen değişimler, Avrupa ile Osmanlı arasında oldukça sağlam bir diplomatik bağın kurulmasını adeta zorunlu hale getirmişti. Bundan dolayıdır ki Osmanlı, sınırlarının çok ötesinde gerçekleşen olaylardan haberdar olması muhtemeldir. Kaldı ki hem bürokrat kesiminin hem de bütün tebeanın bu gelişimler hakkında elbette bir gün bilgi edineceği açıktır.³⁵ Fakat daha önce de belirttiğimiz üzere ihtilalin, Osmanlı devleti bünyesinde kuvvetli bir tesir meydana getirmesi beklenmemektedir. Zira Fransa'nın bünyesinde görülen bu hareketliliğin temelinde yatan esas faktörlerden birisi olan aristokrat zümre, hiçbir zaman Osmanlı Devleti'nin unsurlarından birisi olmamıştır. Kaldı ki ihtilalin asıl sebeplerinin, ekonomiye dâhil edilmekten çok kendi politik ve sosyal imtiyazlarını tehdit eden burjuvaziye karşı tepkide aranması daha gerçekçi olacaktır. Oysa Osmanlı'da bu tip bir burjuvazi sınıfı tehlikesi de bulunmamaktadır. Fransa'nın aksine Osmanlı'da bir gayr-ı müslim burjuvazi adayı dahi mevcut ideolojik ve politik yapı içinde yükselmesi, taltif veya kabul görmesi mümkün değildir.³⁶ Dolayısıyla aristokrat- burjuvazi karakterli hareketliliğin Osmanlı Devleti'nde vücûd bulması bir tarafa, herhangi bir ictimâî hadiseyi tetikleme ve devlet içinde bir tehdit haline gelmesi ihtimal dairesi içinde değerlendirilmemiştir.³⁷

³³ Soysal, *a.g.e.*, s. 101, 102.

³⁴ Kerim Sâdi, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılma Devri ve Tarihi Maddecilik*, İstanbul 1941, s. 17.

³⁵ Thomas Naff, 'Ottoman Diplomatic Relations with Europe', *Studies in Eighteen Century Islamic History*, London 1977, s. 88.

³⁶ Edhem Eldem, 'Osmanlı Devleti ve Fransa', *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar*, İstanbul 1998, s. 29.

³⁷ Jean- Henry Abdolonyme Ubcini, *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, Trc: Cemal Aydın, İstanbul 1998, s. 351. Her ne kadar ihtilalin zararlı fikirlerinin devlet içerisinde yayılabileceği endişesi ön planda olmasa da itilalden neşet eden bir takım hoşnutsuzlukların olduğu da muhakkaktır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hatt-ı Hümayûn, 232/ 12927.

3. İhtilal ve Gayr-ı Müslim Tebea

Devlet içerisinde mukîm vatandaşların etnik kökenlerine bakılmaksızın eşit oldukları söylemlerinin çok erken bir dönemle ilişkilendirilmenin aktardığımız çerçevede mümkün olmadığını söylememiz gerekmektedir. Devletin tüm fertlerinin eşit olması ya da aynı haklara sahip olduğunun belirtilmesi bir probleme binâen ortaya konulacak husustur. Halbuki Osmanlı Devlet’inde Tanzimat Fermanı’nın ilan edildiği 1839 yılına kadar bu türden söylemlere itibar edilmediği görülmektedir. Çünkü ihtiyaç duyulmamıştır. Gerçi vergi gibi konularda bir tür farklılığın olduğu muhakkaktır ancak Tanzimat’la birlikte bu durumun da ortadan kaldırılmaya çalışıldığı görülecektir.³⁸ Öte yandan vergi düzenlemeleri gibi ekonomik alandaki yeniliklerin Fransız İhtilali’nden sonra gerçekleştirilmiş olması, ıslahatların sanki ihtilalden kaynaklanan saiklerle gerçekleştirildiği intibânı vermektedir lâkin özellikle Mısır’da bulunan Mehmet Ali Paşa’nın bu konuda Avrupalı devletlerin ve müttefiki sayılan Fransa’nın ekonomi üzerindeki etkisini en aza indirebilme çabalarını takdir etmek gerekmektedir. Zira Mehmet Ali Paşa, Avrupalı uzmanların ekonomiye dâhil edilmesinden ziyade gençlerin Avrupa’ya gönderilerek buralarda eğitim görmesini ve geri dönerek ekonomiye hizmet etmelerini önemsemekteydi.³⁹ Kaldı ki tüm bu uğraşlar ihtilalden yaklaşık otuz yıl sonra gerçekleşen hadiselerdi ve ihtilalden çok Avrupa’nın ekonomik alanda gelişmişliği ile ilgiliydi.

Tüm bu olgulardan yola çıkarak Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan Müslim ya da gayr-ı müslim tebeanın ihtilalden hiçbir şekilde etkilenmediğini söylemek istemiyoruz.⁴⁰ İhtilal fikirleri elbette, bazı alanlarda kısmen de olsa devletin sosyal hayatını etkilemiş ancak aktardığımız nedenlerden dolayı bu etki çok fazla hissedilmemiştir. Gerçi devletin Yahudi, İslav, Rum, Arap, Arnavut ve Ermeni gibi tebeası arasında milliyetçilik fikrini canlandıracağı da ihtilalin kaçınılmaz, nihâî sonucu olarak değerlendirilmekte ise de⁴¹ söz konusu etkilerin büyük kısmının ihtilalden çok daha önce ya da sonra görülmeye başlandığı/ başlanacağı göz önünde tutulmalıdır.

³⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1988, V, s. 162, 163.

³⁹ Roger Owen, ‘Mısır ve Avrupa: Fransız Seferinden İngiliz İşgaline’, *İslam Dünyası ve Batılaşma*, İstanbul 1997, s. 132.

⁴⁰ Ermenilerin ihtilalle ilgili olarak telif ettikleri eserlerin Fransızcaya çevrilerek dağıtılması gibi faaliyetlerinin yasaklandığını da bu minvalde aktarmalıyız. Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dahiliye Kalem-i Hususi, 3/ 13.

⁴¹ Süleyman Kocabaş, *Türkler ve Fransızlar*, İstanbul 1990, s. 109.

Bu çerçevede ihtilalin ilk olarak Yahudi cemaati üzerinde etkili olduğu ancak Yahudilerin milliyetçilik fikriyle ciddi bir özgürlük hareketi içine girmedikleri tespit edilmekte,⁴² fakat Rumlar için aynı durumun söz konusu olmadığı aktarılmaktadır. Ticaret dolayısıyla Avrupalı devletlerle sürekli temas halinde olan Rumlar arasında yayılan ihtilal fikirleri ve özellikle milliyetçilik söylemleri XIX. yüzyılda Rumların bağımsızlıklarını elde etmeleriyle sonlandırmalarına sebep olacaktır. İhtilal Rumlar için adeta bir Helenizm sembolü olarak algılanmıştır. Hatta Rigas adında bir Rum, ihtilalden sonra Osmanlı Devleti sınırları içerisinde olduğu halde Rum vatandaşlarına *'Haydi kalkın Helen çocukları, şeref ve şan günü gelmiştir. Meşhur ecdadımıza lâyük evlât olduğunuzu gösterin. Helen çocukları, silaha sarılın, Türklerin menfûr kanı ayaklarımız altında seller gibi aksın!'* şeklinde çağrıda bulunmaktan dahi çekinmemiştir.⁴³ Ancak biz Rumların, ihtilalden kaynaklanan bağımsızlık fikirlerinden doğrudan etkilendiğini düşünmemekteyiz. Her ne kadar Fransız İhtilali, özgürlük, bağımsızlık, milliyetçilik gibi unsurları bir fikir sistemi olarak ortaya çıkarsa da Rusya'nın 1768- 1774 Osmanlı-Rus savaşı esnasında ve hemen sonrasında Mora halkını isyana teşvik etmesi, Mora halkının da bu teşviklerle milliyetçi fikirlerle hareket etmesi,⁴⁴ aslında Osmanlı Devleti'nin ihtilalin ortaya çıkardığı milliyetçilik fikrinden çok daha önce etkilenmeye başladığını göstermektedir.

4. İhtilal ve Ermeni Milliyetçiliği

Ermenilerin Fransız İhtilali'nden sonra açtıkları okullarda Ermeni gençlerini Ermeni milliyetçiliği etrafında örgütlemesi, ihtilalin Ermeniler üzerindeki etkilerini göstermesi açısından ayrıca değerlendirilmelidir. Fakat şunu başta açıkça ifade etmeliyiz ki, Ermeniler de milliyetçilik fikirlerine ihtilalden hemen sonra sahip olmuş bir millet değildir. Ermenilerin de Rumlar gibi çok daha önceleri bu türden fikirlere sahip oldukları ama uygun ortam bulamadıklarından harekete geçemedikleri veya yeteri kadar örgütlenme zamanına sahip olmadıkları anlaşılmaktadır. Yunanların bağımsızlıklarını ihtilalden yaklaşık kırk yıl sonra kazanmaları bir tarafa Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenilerin bu çerçevede fikir beyan etmeleri dahi çok daha sonradır. Bu konuda özellikle Tanzimat ve Islahat Fermanları'nın öngördüğü uygun zemine atıf yapmakta fayda bulunmakla birlikte Ermeni toplumunun devlet karşıtı fikirlerle örgütlenmesinde, Ermeni gençlerinin radikal milliyetçilik söylemleriyle hareket et-

⁴² Aron Rodrigue, *Türkiye Yahudilerinin Batılılaşması*, Trc: İbrahim Yıldız, Ankara 1997, s. 9-24.

⁴³ Yusuf Akçura, *Osmanlı Devleti'nin Dağılıma Devri (XVIII. ve XIX. Asırlarda)*, Ankara 1998, s. 18- 20.

⁴⁴ Fahir H. Armaoğlu, *Siyasi Tarih*, Ankara 1973, s. 96, 97.

melerinde, doğrudan ihtilalden kaynaklanan akımların değil, 1701’de Venedik’te kurulan bir tarikatın etkilerinin olduğunu söylememiz gerekmektedir. Açıkçası Venedik’te kurulan Mığhitarist [Mehitarist] Tarikatı’nın bahsettiğimiz çerçeveler dâhilindeki çalışmaları, Ermeni milliyetçiliğinin doğuşuna zemin hazırlayan unsurları içinde barındırmakta, Fransız İhtilali gibi halk hareketlerinin menfi sonuçlarını kendiliğinden üretebilmektedir.⁴⁵

‘Hıristiyan hümanizmi ve dinsel-teolojik boyut açısından zamanın ötesine geçen bir ekümenizm’ idealinin etrafından yoğunlaşan rahip Mığhitar ve öğrencileri, XVIII. yüzyılda Ermeni kültüründeki en büyük yeniliği temsil etmişlerdi. Zaman zaman kuşkuyla karşılanan bu yeni oluşum, gerek Ermeni ve gerekse Ermeni olmayan bilim adamları tarafından olumsuz bir yaklaşımla da değerlendirilmiş⁴⁶ ama çoğu zaman Ermeniler tarafından birliğin faaliyetleri hayranlık uyandırmıştır.⁴⁷

Başrahip Mığhitar’ın kurmuş olduğu ve Ermeni gençlerini Ermeni milliyetçiliği etrafında örgütlemeyi planlayan tarikatın, bir Avrupa şehri olan Venedik’te olması dikkat çekicidir. Venedik, Ermenilerin ticari amaçla çokça ziyaret ettikleri bir şehirdir. Roma Katolik Kilisesi’ne de yakın olması, bu tür bir faaliyetin Venedik’te kurulmasına sebep teşkil edebilir⁴⁸ ancak rahip Mığhitar’ın çalışmalarını burada, büyük bir özgürlük içerisinde yürüttüğünü söylemek de zordur. Nitekim rahip Mığhitar’ın gerek İtalya hükümeti ve gerekse Roma Katolik Kilisesi ile yürüttüğü iyi ilişkiler sayesinde⁴⁹ Venedik’te tutunduğu, ancak

⁴⁵ Fransa’da meydana gelen ve çok uluslu devletleri etkilemesi kaçınılmaz olarak değerlendirilen halk hareketinin, Osmanlı Devleti’de yaşayan Ermenileri de doğrudan ve şiddetli biçimde etkilemesi varsayılabilir. Ancak Ermenilerin toplum olarak kendi içlerinden çıkmayan, kendi dinamiklerini barındırmayan bir oluşuma tepki vermeleri beklenen bir hadise değildir. Nitekim tarihleri boyunca Ermeni toplumu, kendi içlerinden çıkmış bir din adamı ya da bir kral tarafından yönetilmiş yahut harekete geçirilmiştir. Buldukları bölgelerdeki hâkimiyetleri de bu şekilde sağlanmışlardır. Geniş bilgi için bkz. Cahit Külekçi, *İslam Tarihi’nde Ermeniler ve Ermenistan Fetihleri*, İstanbul 2011.

⁴⁶ Osmanlı Devleti’nde yaşayan Ermeni toplumunun Venedik merkezli bir oluşuma derhal olumlu tepki vermemesi, muhtemelen toplumun muktedir kesimlerinin zihin dünyaları ile ilgili bir durumdur. Zira Osmanlı Ermenileri, oldukça zengin tüccarlar tarafından yönlendirilirken, İstanbul Patrikhanesi de dinî önder olma konumunu Venedik’e kaptırmak istememektedir. Kaldı ki Mığhitaristlerin evrensel olma söylemleri de İstanbul Patrikhanesi’nin güçlü konumunu tehdit eder vaziyettedir.

⁴⁷ Boğos Levon Zekıyan, *Ermeniler ve Modernite*, İstanbul 2002, s. 69.

⁴⁸ Simeon, *Tarihte Ermeniler*, Trc: Hrand Andreasyan, İstanbul 1999, s. 61- 77.

⁴⁹ Özellikle Roma’nın Osmanlı Devleti’nde yaşayan Ermenilerin Katolikleştirilmesini faaliyet alanı içinde tanımladığını ve bu yönde çalışmalar yaptığını belirtmemiz gerekmektedir. Şu halde Katolik Kilise’nin, neden Ermeni bir rahibin çalışmalarına izin verdiği de anlaşılabilir.

onların müsaadesi ile çalışmalarını yürüttüğü belirtilmektedir.⁵⁰ Bununla birlikte, XIII. yüzyılın ortalarında itibaren, Bursa'da⁵¹ ikamet eden Ermenilerin yanı sıra, Venedik'te de sabit bir Ermeni cemâatının varlığı ve aynı şehirde Roma'nın kendilerine özgü bir yapılanma tanınması da başrahip Mığhitar için uygun bir zemin oluşturmuş olmalıdır. Zira Venedik bugün bile XVIII. yüzyılın başlarında kurulmuş Mığhitarist Manastırı ve Okulu sayesinde önemli bir Ermeni kültür merkezi olma hüviyetini korumaktadır.⁵²

Ermenilerin millî tarihleri ile ilgili neşirlerde bulunarak Ermeni milliyetçiliğinin doğuşu ile ilgisini kurduğumuz başrahip Mığhitar'ın ve öğrencilerinin Ermeni kültürüne yaptığı en önemli katkılardan birisi de Batı kültürüyle sürekli temas halinde olmaları ve bu teması kalıcı hale getirmeleridir. Birliğin bir tür manastır olmasından kaynaklanan kısıtlamaların ötesinde Mığhitar ve öğrencileri, ilk mitolojik eserlerden yakın tarihe kadar uzanan eserlere ulaşmışlar ve bununla birlikte Avrupa Edebiyatı ile de ciddi şekilde ilgilenmişlerdir.⁵³ Mığhitar, bu siyasetini sürdürürken özellikle küçük yaştaki Ermenilere yönelmiş ve ancak onlardan sonuç alabileceğini düşünmüştür. Bunu yaparken de müntesipleri arasında zengin-fakir ayrımı yapmamış, mümkün mertebe tüm Ermeni toplumunun sevgisini kazanmaya çalışmıştır.⁵⁴ O yüzden bu çalışmalar, hem Ermeni toplumu hem de Mığhitar ve öğrencileri için daha sonraki yıllarda millî dönüşüm sağlayan kazançlar olarak değerlendirilmiştir.⁵⁵

Rahip Mığhitar'ın '*Haygazyan Parkirk'* yani '*Ermeni Sözlüğü*' isimli yapıtı da, bu dönüşümler sayesinde oluşan ve Ermeni hümanizmini gösteren bir yapıt olarak görülmelidir. *Haygazyan* Ermenice bir sözlüktür ve bu sözlükte Ermenice kelimeler sâir lisanlara ek olarak ayrıca Türkçe kelimeler ile açıklanmaktadır.⁵⁶

olmaktadır. Hatta bu konuda Fransa'nın da ciddi çabaları bulunmaktadır. Ermenilerin Katolikleştirilmesi hususunda geniş bilgi için bkz. John Joseph, *Muslim-Christian Relations and Inter-Christian Rivalries in the Middle East*, USA 1983.

⁵⁰ Harcutiun Aukerian, *A Brief Account of the Mechitaristic Society, Venice 1835*, s. 39, 40.

⁵¹ Bursa, İstanbul'un fethinden önce Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı merkezlerden birisidir. Hatta fetihten sonra İstanbul'da tesis edilen Ermeni Patrikhanesi'nin ruhânî liderinin de Bursa'dan getirildiği genel kabul görmektedir. Geniş bilgi için bkz. Tursun Bey, *Tarih-i Ebu'l- Feth*, Trc: Mertol Tulum, İstanbul 1977, s. 72; Kritovulos, *Tarih-i Sultan Mehmed Han- ı Sâni*, Trc: Karolidi, Türkçe'ye Trc: Muzaffer Gökmen, İstanbul 1967, s. 164; Aşıkpaşazâde, *Tarih*, Nşr: Âli Bey, İstanbul 1914, s. 142, 143.

⁵² Simeon, *a.g.e.*, s. 61- 77.

⁵³ Harcutiun Aukerian, *a.g.e.*, s. 47; Boğos Levon Zekiyan, *a.g.e.*, s. 70, 71.

⁵⁴ Harcutiun Aukerian, *a.g.e.*, s. 45, 46.

⁵⁵ Boğos Levon Zekiyan, *a.g.e.*, s. 70, 71.

⁵⁶ Kevork Pamukciyan, *Zamanlar, Mekanlar, İnsanlar*, İstanbul 2003, s. 322.

İlk cildi 1749'da basılan bu çalışma daha önce 1541–1543 yılları arasında Latince, 1572'de Yunanca, 1606'da Fransızca, 1612'de İtalyanca ve 1726–1739 yıllarında İspanyolca dilleri ile ilgili olarak basılan yapıtlarla paralellik arz etmektedir.⁵⁷ Görüldüğü üzere birliğin neşrettiği kitapların, Ermeni dili ve milliyetçiliği ile doğrudan bağlantılı olması, ancak Ermenilerdeki milli bilinci uyandırmaya yönelik olmasıyla izah edilebilmektedir.⁵⁸ Nitekim 1874'te Venedik Mığhitarist rahiplerinden olan Hagopos İsaverdents'in 'Ermenistan ve Ermeniler' isimli kitabı⁵⁹ da herhalde mezkûr bilinci uyandırmaya yönelik bir çalışma olarak değerlendirilecektir. Vâkıa Mığhitar'ın zihninde Vatikan gibi merkezlerin yerine 'Ararat (Ağrı) Dağı'nın olmasının da başka izahı yoktur. Sadece bu husus dahi onun da Ermeni Kilisesi'nin prensiplerinin tüm dünyada yaygınlaştırılması gibi hedeflere sahip olduğunu göstermektedir. Zira hedeflerin gerçekleşmesi ancak Ermenilerin dini açıdan tek bir çatı altında birleşmesi ile mümkün olacak ve bu da Ermenilerin toplumsal açıdan birleşmesini gerekli kılacaktır.⁶⁰

Öte yandan Batı'nın hümanizm anlayışı ile 'ulusal birlik düşüncesine olan bağlılık' fikriyle ayrılan rahip Mığhitar, öğrencilerine de bu yönde telkinlerde bulunmuş, ulusal birlikteliği milli- hümanizm anlayışının temelini koymuştur.⁶¹ Şu da var ki, Mığhitarist tarikatının çalışmaları dinî unsurlardan ayrı, sadece milliyetçilik ve özgürlük bağlamında da değildir. Ermenilik ruhunun yeniden diriltilmesi amacıyla, entelektüel din adamları yetiştirilmesi de planlanmış, bu plana uygun olarak, Venedik'te, Mığhitarist okullar açılmıştır.⁶² Daha sonraları ise Mığhitarist rahipler, Mığhitar Koleji'ni 1834'te İtalya- Padova'da açmışlar, 1846'da da söz konusu koleji Paris'e taşımışlardır. Her ne kadar kolejde dinî eğitimin verilmesi amaçlanmışsa da koleji daha çok Ermeni gençlerine Avrupa dilini öğretmeye hizmet etmiştir.⁶³

Mığhitaristlerin 1834'te Padova'da kurdukları Muradyan Koleji'nin öğrencilerinin çoğu Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenilerindendir ve okulun mezunlarının büyük bir kısmı Ermeni milletinin işlerinde aktif olarak yer alma-

⁵⁷ Boğos Levon Zekiyan, *a.g.e.*, s. 71.

⁵⁸ Soukias Somalean, *Quadro Della Storia Letteraria di Armenia*, Venezia 1829, s. 179, 180.

⁵⁹ Kevork Pamukciyan, *a.g.e.*, s. 323.

⁶⁰ Richard Robert Madden, *The Turkish Empire: in Its Relations with Christianity and Civilization*, London 1862, II, 140.

⁶¹ Boğos Levon Zekiyan, *a.g.e.*, s. 71.

⁶² Erdal İlter, *Ermeni Kilisesi Ve Terör*, Ankara 1996, 27.

⁶³ Mesrovb J. Seth, *History Of The Armenians In India*, Delhi 1988, 149.

yan Katolik Ermeniler'dir.⁶⁴ Burada eğitim alan kişiler, Mığhitarist disiplini içinde yetişmişler ve Osmanlı Devleti içindeki Ermeni reform hareketi içinde yer almışlardır.⁶⁵ Her ne kadar bu yönüyle 'millî' bir kimlik taşıyor gibi görünse de rahip Mığhitar'ın '*Ne inancım için ulusumu, ne de ulusum için inancımı feda ederim.*' sözü onun bu çizgisini tartışmalı hale getirmiştir. Ancak Mığhitar'ın kendi özünde insani ve ahlaki değerleri öne çıkarması, onun Ermeni siyaseti ya da millî oluşumlarla bir ilgisinin olmadığını⁶⁶ söylemek mümkün değildir. Nitekim birliğin faaliyetleri ve özellikle Ermenilerin millî tarihleri ile ilgili çalışmaları göz önüne alındığında, aslında tek hedeflerinin Ermeni milli bilincini uyandırmak olduğu, açıkça anlaşılmaktadır.

Bu cümleden olarak 1784- 1786 tarihleri arasında basılan ilk kitabın da zaten üç ciltlik '*Ermeni Tarihi*' olması şaşırtıcı değildir. Birliğin neşrettiği söz konusu kitabın Ermenilerde milli bilinçlenme ruhunu canlandırmayı hedeflediği takdir edilmelidir. Zira Ermeni milliyetçiliğini yavaş yavaş şekillendiren bu kitaplar, XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren de Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni okullarında öğrencilere okutulmaya başlanmıştır.⁶⁷

Öte yandan 1805 yılında Mığhitaristler tarafından basılan Ermenice İncil'in gerek Venedik'te ve gerekse diğer devletlerde yayılmasıyla, birlik içerisinde '*uyanış*'ın olduğu ifade edilmektedir. Gerçek milli bilincin yaygınlaştırılmasında kilisenin önemini bilen birlik, Ermeni gençlerine bu yönde vermiş olduğu gerçek dini bilgilerle bu uyanışı sağlamaya çalışmaktadır.⁶⁸ Aslında Mığhitar'ın İncil üzerindeki çalışmaları 1734'te başlamıştır. Nitekim 1737'de '*Matta İncil'i Üzerine Açıklamalar*' isimli çalışması da buna delalet etmektedir.⁶⁹

Şu halde Venedik'te kurulan Mığhitarist tarikatının/ birliğinin en önemli projeleri arasında yer alan '*Ermeni Milliyetçiliği Öğretisi*'nin, Ermeni toplumu içerisinde de huzursuzluğa sebep olacağı kaçınılmaz olarak değerlendirilmelidir. Zira Ermeni Kilisesi, mezhep değiştiren Ermenilerin aksine daha ılımlı bir siyâsî tablo içerisinde yer almayı amaçlamakta, hâkim idarelerle sorun yaşa-

⁶⁴ Katolikleşen Ermeniler'e Osmanlı Devleti'nin de ilk aşamada çok hoşgörülü yaklaşmadığını belirtmemiz gerekmektedir. Hatta mezhep değiştiren Ermenilerin buldukları yerlerden göç ettirilmesi dahi gündeme gelmiş, yaşanan sıkıntılar bu şekilde çözüme kavuşturulmaya çalışılmıştır. Geniş bilgi için bkz: Cahit Külekçi, '*Katolik Ermenilerin Osmanlı Devleti'nden Göç Ettirilmesi*', *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Malatya 2011.

⁶⁵ Vartan Artanian, *a.g.e.*, s. 73.

⁶⁶ Boğos Levon Zekyan, *a.g.e.*, s. 71.

⁶⁷ Erdal İter, *a.g.e.*, 27- 29.

⁶⁸ Robert Curzon, *Armenia*, New York 1854, s. 208.

⁶⁹ Frederick Deland Leete, *Christian Brotherhoods*, London 1912, s. 179.

mamaya özen göstermektedir. Bunda özellikle Osmanlı'nın Ermeniler üzerinde kurmadığı baskı siyasetinin rolü olduğu muhakkaktır. Sair idarelerden Roma ve Fransa ise misyonerleri vasıtasıyla Katolikliğe kazandırdıkları Ermenilerin doğrudan koruyucusu konumuna gelme çalışmalarını sürdürmektedir. Rusya ve İngiltere gibi ülkeler de kendi mezhep öğretilerini, yine söz konusu misyonerler vasıtasıyla, Ermenilere empoze çabası içindedir. Ancak yine de bazı Ermenilerin, hem Mıĥhtarist tarikatının milliyetçilik projelerine hem de mezhep deĥiştirme faaliyetlerine, ısrarla, katılmadıklarını ve hatta bu tür çalışmalardan rahatsız olduklarını da burada vurgulamak yerinde olacaktır.⁷⁰

Sonuç

Osmanlı Devleti, kurulduğu yüzyıldan itibaren Müslim- gayr-ı müslim tebea ikiliğini dengede tutmayı bir devlet siyaseti haline getirmiştir. Devletin siyasî kimliği belirli görüşler/ zümreler etrafında yoğunlaşarak, diğerlerini tamamen dışlayıcı bir örgütlenme biçimini hiçbir zaman almamıştır. Aksine tüm etnik unsurlarıyla bir yönetim biçimini benimsemiştir.

Biz bu çalışmamızda ise söz konusu etnik unsurlardan Ermenilerin ve kısmen de Rumların millî duygularla hareket etme keyfiyetlerini, sebepleriyle birlikte incelemeye çalıştık. Sonuç olarak ifade etmemiz gerekir ki; her ne kadar Ermeniler, XIX. yüzyıla kadar gerek Batılı devletlerin gerekse Osmanlı Devleti içinde yaşamlarını sürdüren sâir gayr-ı müslim tebeanın, fesat fikirlerine iltifât etmemişse de kendi içlerinden çıkan ve Venedik'te faaliyetlerini sürdüren Mıĥhtaristlerin çalışmalarıyla devlete karşıt bir konuma sürüklenmişlerdir. Bir kısım araştırmalarda Ermenilerin millî duygularla hareket etmeye başlamalarının sebebinin sadece Fransız İhtilali'ne bağlanması ise gerçekçi değildir. Zira Ermeni milliyetçiliğinin doğuşunda ve yayılmasında mutlak etki sahibi olan mezkûr birliğin çalışmaları Fransız İhtilali'nden yaklaşık doksan yıl önce başlamıştır.

İhtilalin '*ulusal kimlik*'lere yönelik çağrılarının birden fazla etnik kimliğe sahip devletlerde bir reaksiyona dönüşmesi ise çok daha sonraları olmuştur. Rumlar için geçerli olan bu önerme, Ermeniler için de geçerlidir ve ancak Mıĥhtarist birliğinin çalışmaları ihtilalin ayrılıkçı fikirlerine sahip insanlara, olumsuz anlamda, katkı yaptığı söylenebilir. Aksi halde Fransız İhtilali'nin Osmanlı Devleti'ndeki özelde Ermenileri, genelde gayr-ı müslim tebeayı derinden etkilediğinin ve sadece bu etki sonrası devlet karşıtı faaliyetler içine girdi-

⁷⁰ Davut Kılıç, '*İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Bağımsızlık Hareketlerine Yönelişi (1850- 1896)*', Osmanlı, Ankara 1999, II, s. 153.

ğinin söylenmesi gerçekçi olmayacaktır. Kaldı ki Ermeniler, Osmanlı Devleti bürokrasisinde bilhassa maliye ile ilgili işlerde görev almışlar, tercüman, sarraf ve saray ressamlığı görevlerini de üstlenmişlerdir. Hatta sâir gayr-ı Müslim tebeadan olduğu gibi Ermenilerden de askeriyede görevli olan şahıslar mevcuttur. Mebusluk da aynı şekildedir.

Sosyal yaşam alanlarında da dînî vecibelerini yerine getirmede de her tebea gibi Ermeniler özgür bırakılmışlardır. Ancak XIX. yüzyılın ortalarından itibaren görülmeye başlanan mezhep değiştirmeler hususunda Osmanlı Devlet'i de, Ermeni Patrikliği'nde mezhebini değiştiren Ermenilere hoşgörü ile bakmamıştır. Bu konuda hem devlet hem de patriklik makamınca uyarılmışlar, mezhep değiştirmelerinin önüne geçilemeyeceği anlaşılınca Osmanlı Devleti bu konuda da Ermenileri serbest bırakarak, iç işlerini düzenleyen nizamnâmeler yayınlamıştır.

Mezhep değiştirme konusunda da görüldüğü üzere patriklik makamı ile Osmanlı Devleti'nin yetkili kurumları sürekli irtibat halinde olmuştur. Her hangi bir mevzuda hem Osmanlı Devleti patrikliğe hem de patriklik Osmanlı Devleti'ne rahatça ulaşabilmiştir. Ermeniler kültürel alanda da, sosyal ve din alanlarında olduğu gibi serbest bırakılmışlar, İstanbul'a getirdikleri matbaa ile kendi kitaplarını rahatça basabilmişlerdir. Müzik, edebiyat, resim gibi konularda da devlete hizmet eden Ermeniler, Türk kültürünü, resim müzik gibi güzel sanatlar alanında, etkiledikleri gibi Türk kültüründen de etkilenmişlerdir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde yaşamlarını sürdüren Ermenileri, en azından XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar, devlete karşıt durma, isyan etme ya da bağımsızlık talep etme gibi hususlar içinde görmek mümkün değildir.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

_____ Yıldız Perakende Arzuhal ve Jurnaller, 55/ 70.

_____ Hatt-ı Hümayûn, 141/ 5857.

_____ Hatt-ı Hümayûn, 140/ 5823.

_____ Hatt-ı Hümayûn, 141/ 5855.

_____ Cevdet- Hariciye, 56/ 2789.

_____ Maarif Nezareti- Mektubi Kalemi, 55/ 70.

_____ Yıldız- Askerî Maruzat, 135/ 74.

_____ Hatt-ı Hümayûn, 232/ 12927.

_____ Dâhiliye Kalem-i Hususi, 3/ 13.

Akarlı, Engin Deniz, Osmanlılarda ve Avrupa'da Çağdaş Kültürün Oluşumu, XVI-XVIII. Yüzyıllar, İstanbul 1986.

Akçura, Yusuf, Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri (XVIII. ve XIX. Asırlarda), Ankara 1998.

Arıkan, Zeki, 'Cumhuriyet İdeolojisi ve 1536 Kapitülasyonları', VII. Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi, Editör: Nurhan Abacı, Bursa 1998.

Armaoğlu, Fahir H., *Siyasi Tarih*, Ankara 1973.

Aşıkpaşazâde, Tarih, Nşr: Âli Bey, İstanbul 1914.

Aukerian, Harcutiun, A Brief Account of the Mechitaristic Society, Venice 1835.

Aulard, Alphonse, *Fransa İnkılâbının Siyasî Tarihi*, Trc: Nazım Poray, Ankara 1987.

Curzon, Robert, *Armenia*, New York 1854.

Düzenli, Pehlül, 'Osmanlı Fetvâ Mecmuaları Işığında İstanbul'da Gayr-ı Müslimlerin Problemleri', *Dinsel ve Kültürel Farklılıkların Birarada Yaşama Tecrübesi: İstanbul Tecrübesi Sempozyumu*, İstanbul 2010.

Eldem, Edhem, 'Capitulation And Western Trade', *The Cambridge History Of Turkey*, UK Cambridge 2006.

_____ 'Osmanlı Devleti ve Fransa', Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar, İstanbul 1998.

Evants, Richard J., *Tarihin Savunusu*, Trc: Uygur Kocabaşoğlu, Ankara 1999.

Faroqhi, Suraiya, Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam, Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla, Çvr: Elif Kılıç, İstanbul 2005.

Fayda, Mustafa, 'Hz. Ömer ve Ticaret Malları Vergisi Veya Uşûr', *Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1981.

Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri, *Fransız İhtilali ve Tanzimat*, İstanbul 1942.

Havens, George R., *Fikirler Çağı*, Trc: Behzad K. Yeğen, İstanbul 1971.

- İlter**, Erdal, *Ermeni Kilisesi Ve Terör*, Ankara 1996.
- Joseph**, John, *Muslim-Christian Relations and Inter-Christian Rivalries in the Middle East*, USA 1983.
- Karal**, Enver Ziya, 'Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketi', *Tanzimat I*, İstanbul 1999.
- Karal**, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1988.
- Karpat**, Kemal H., *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye*, İstanbul 2004.
- Kazıcı**, Ziya, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 2003.
- Kerim Sâdi**, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılıma Devri ve Tarihi Maddecilik*, İstanbul 1941.
- Kılıç**, Davut, 'İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Bağımsızlık Hareketlerine Yönelişi (1850- 1896)', *Osmanlı*, Ankara 1999.
- Kocabaş**, Süleyman, *Türkler ve Fransızlar*, İstanbul 1990.
- Kritovulos**, Tarih- i Sultan Mehmed Han- ı Sâni, Trc: Karolide, Türkçe'ye Trc: Muzaffer Gökmen, İstanbul 1967.
- Külekcı**, Cahit, 'Katolik Ermenilerin Osmanlı Devleti'nden Göç Ettirilmesi', *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Malatya 2011.
- _____, *İslam Tarihi'nde Ermeniler ve Ermenistan Fetihleri*, İstanbul 2011.
- Leete**, Frederick Deland, *Christian Brotherhoods*, London 1912.
- Madden**, Richard Robert, *The Turkish Empire: in Its Relations with Christianity and Civilization*, London 1862.
- Michelet**, Jules, *Fransız İhtilali Tarihi*, Çvr: Hamdi Varoğlu, İstanbul 1950.
- Mustafa Sabri Efendi**, *Avrupa Risalesi*, Hzr: Remzi Demir, Ankara 1996.
- Naff**, Thomas, 'Ottoman Diplomatic Relations with Europe', *Studies in Eighteen Century Islamic History*, London 1977.
- Owen**, Roger, 'Mısır ve Avrupa: Fransız Seferinden İngiliz İşgaline', *İslam Dünyası ve Batılılaşma*, İstanbul 1997.
- Özdemir**, Mehmet, 'Fetih- Tebliğ İlişkisi', TDV Kutlu Doğum 2003 Hz. Peygamber'in Tebliğ Metodu Işığında İslam'ın Güncel Sorunu Sempozyumu, Ankara 2006.
- Pamukciyan**, Kevork, *Zamanlar, Mekanlar, İnsanlar*, İstanbul 2003.
- Rodrigue**, Aron, *Türkiye Yahudilerinin Batılılaşması*, Trc: İbrahim Yıldız, Ankara 1997.
- Rousseau**, Jean Jack, *İtiraflar*, Çvr: Kenan Somer, İstanbul 1975.
- Sarıcaoğlu**, Fikret, *Sultan I. Abdulhamit*, İstanbul 2001.
- Seth**, Mesrovb J., *History Of The Armenians In India*, Delhi 1988.
- Seydol**, İ. Memduh, *Fransız İhtilalinin Dış ve İç Yüzü*, İstanbul 1950.
- Shaw**, Stanford J., *History Of Ottoman Empire And Modern Turkey*, USA 1976.
- Simeon**, *Tarihte Ermeniler*, Trc: Hrand Andreasyan, İstanbul 1999.
- Somalean**, Soukias, *Quadro Della Storia Letteraria di Armenia*, Venezia 1829.

Sorel, Albert, *Avrupa ve Fransız İhtilali*, Trc: Nahid Sırrı Örik, İstanbul 1949.

Soysal, İsmail, *Fransız İhtilali ve Türk- Fransız Diplomasi Münasebetleri*, Ankara 1999.

Şişman, Adnan, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, İstanbul 2006.

Tansel, Selahaddin, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasî ve Askerî Faaliyeti*, Ankara 1985.

Tursun Bey, *Tarih-i Ebu'l- Feth*, Trc: Mertol Tulum, İstanbul 1977.

Ubıcnı, Jean- Henry Abdolonyme, *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, Trc: Cemal Aydın, İstanbul 1998.

Zekiyan, Boğos Levon, *Ermeniler ve Modernite*, İstanbul 2002.